

politiske strukturer som et element, der adskiller den tyske historie fra andre europæiske landes historie. Han hævder ikke, at de føderale strukturer er en speciel tysk præstation, men snarere, at der har været givet visse strukturer, der i en lang periode muliggjorde føderalisme – lige indtil disse blev slået ud af kraft med Hitlers kompensatoriske slogan 'Et folk, et rige, en fører' (s. 489). Henvi-ningen til dette slogan tjener til at minde os om, at de føderale strukturer lige så lidt som nationalstaten skal opfattes som telos i historien. Føderalisme er med andre ord blot en blandt flere politiske optioner, som vi mennesker har mulig-
hed for at arbejde i retning mod. At Koselleck havde føderalisme som ideal for nutidens og fremtidens Europa, fremgår klart af artiklens sidste linier: »Hvad Europa end måtte blive til, er det nødvendigt, at vi – ikke blot økonomisk, men også politisk – opnår og opretholder et minimum af føderalisme, hvis vi skal leve videre her på kontinentet« (s. 503).

Begriffsgeschichten er fyldt med en lang række andre eksempler på, hvordan vore muligheder i fremtiden kan skitseres og diskuteres via kritiske studier af fortiden. Overordnet set bidrager artikelsamlingen ikke med afgørende nyt til Kosellecks univers, men de mange små variationer, nuancer og videreudviklin-ger af de kendte tematikker i forfatterskabet giver en klarere og dybere for-ståelse af hans mange tanker om historie og historievidenskab. Artiklerne i bogen er ikke blot spændende og velskrevne, men tvinger samtidig læseren til at reflektere over historiens, historieskrivningens og historikerens rolle i det moderne samfund. Hermed være sagt, at *Begriffsgeschichten* varmt kan anbefales både til dem, der gerne vil stifte bekendtskab med Kosellecks univers, og til dem, der gerne vil trænge længere ind i det.

Niklas Olsen

HÅKON W. ANDERSEN, TERJE BORGERSEN, THOMAS BRANDT, KNUT OVE ELIASSEN, OLA SVEIN STUGU OG AUDUN ØFSTI: *Fabrikken*. Oslo 2004, Scandinavian Aca-
demic Press/Spartakus Forlag AS. Illustreret. 682 sider. NOK 348.

Dette er en spændende og inspirerende bog, men også en delvis uforløst bog. Dens udgangspunkt er, at en fabrik ikke alene er et produktionssted, men også et kulturelt fænomen. Det er forfatterens opfattelse, at »fabrikken« i de sidste 200 år har været en central del af de moderne vestlige samfunds tankegods og kultur, fordi fabrikken har leveret begreber, billeder, ideer og værdier, der har præget samfundet afgørende. Disse forestillinger dækker ganske vist kun en del af den samfundsmæssige helhed, men har i deres påvirkning af beslutninger og strategier spillet en uforholdsmæssigt stor rolle. Tilsvarende er »fabrikken« med forfatterens ord fabrikeret både som artefakt og som forestilling. Bogens tilgang er primært idehistorisk; det er begrebsliggørelsen af fabrikken som institution de sidste 200 år, der er hovedtemaet.

Foruden de seks hovedforfattere indgår ni andre bidragsydere i forfatterkollektivet. De kommer fra fag som historie, litteraturhistorie, filosofi og musik-, kunst- samt mediehistorie. Hovedparten er tilknyttet Norges teknisk-naturvi-
denskabelige universitet i Trondheim. *Fabrikken* er en sammenfatning af et større projekt med samme navn, som desuden har publiceret en skriftserie med fem numre. Målgruppen er det brede publikum, og bogen er da også indby-
dende og tiltalende designet og udstyret med flere farveillustrationer, hvor far-
vebalancen dog i nogle tilfælde er lidt ude af kontrol. Der er noter og en fyldig
litteraturliste. Med sine over 600 sider er det en vægtig bog.

Teksten er opdelt i 26 kapitler og 16 punktnedslag fordelt i tre dele, hvor

temaerne er henholdsvis ideer, billeder og steder. I den første del skitseres den skiftende betydning af termer som fabrik og arbejde fra antikken og frem; fabrikkens institutionelle former fra middelalderen og frem; Taylor, Ford og den rationelle fabrik; maskinens begrebshistorie fra antikken til i dag, herunder androider og replikanter; betydningsforskydninger fra de antikke begreber kunst, praksis og *poiesis* til de moderne begreber kunst, praksis, teori og produktion; og endelig diskuteres de frie og mekaniske kunster med udgangspunkt i renæssancens værksteder.

I den anden del, om billeder, skitseres den æstetiske betydning af masseproduktion med afsæt i Frankfurterskolen; fabrikken som motiv i vesteuropæisk og nordamerikansk maleri; den amerikanske dagslysfabrik som forbillede for europæisk funktionalistisk arkitektur, især Gropius og Le Corbusier; Vespaen som billede på modernitet; parallellen mellem funktionalistisk arkitektur og musik; fabrikken i filmen; og endelig fabrikken som motiv i norsk litteratur.

I tredje del, om fabrikkens steder eller lokaliteter, gennemgås Den Industrielle Revolution i England, med fremhævelse af industrialiseringens begrænsede omfang og håndværksagtige karakter fra omkring 1770 og helt frem til omkring 1880; stålværket Mo i Rana i Nordnorge som eksempel på et stort, rationelt og masseproducerende, men ufleksibelt anlæg, en national enhedsfabrik som måtte lukke i 1989; det kønsopdelte fabriksarbejde fra middelalderens lav over Victoriatiden til husmoderens tidsalder; flydende slagterier – i form af norske hvalkogerier; endnu et kapitel om Ford; industriens lokalisering og lokale fabriksamfund; og endelig skitseres masseproduktionens (delvise) krise og den begyndende omstilling til viden- eller netværkssamfund efter 1970. Bogen afsluttes ikke med en egentlig sammenfatning, men med en diskussion af forskellige tendenser i det postmoderne samfund.

Selvom der er arbejdet med at forme bogen til en helhed, mærker man som læser de mange forfattere. I indledningen anføres det, at læseren selv kan lægge sit program for læsningen af bogen, men det er vel egentlig forfatterne og redaktørernes opgave at fortælle en sammenhængende historie og ikke læserens. Spidst formuleret kan man få det indtryk, at postmodernistisk/dekonstruktivistisk lige-gyldighed bliver brugt til at italesætte en artikelsamling som en sammenhængende bog. Indtrykket skyldes bl.a. de skiftende kronologiske rammer i de enkelte kapitler. De filosofiske afsnit går således tilbage til antikken, mens de kunsthistoriske og historiske hovedsagelig holder sig til de sidste 200 år. Også den geografiske afgrænsning skifter. I de historiske afsnit er hovedvægten lagt på amerikanske forhold, med en særlig forkærlighed for Detroit, mens de tidlige engelske fabrikker delvis bortskrives. Der er flere vellykkede norske punktnedslag, men læseren får på den anden side ikke et samlet billede af forandringerne i Norge. I kapitlet om fabrikken i malerkunsten er den geografiske ramme de vestlige lande, mens kapitlet om fabrikken i litteraturen begrænser sig til norske romaner.

Hovedparten af de emner, der tages op, falder inden for kulturhistorie i den Burckhardtske tradition. Det er finkulturen, der behandles, emner som fotografi og film er jo efter deres opståen blevet omfortolket fra teknik til mulige kunstneriske medier. Bortset fra at en af forfatterne ikke har kunnet nær sig for at referere E.P. Thompsons *The Making of the English Working Class*, er et nedefra-perspektiv valgt fra. Det er selvfølgelig legitimt at holde sig til finkulturen, og med det konkrete emne tilmed spændende og delvist nyt, fordi fabrikken traditionelt – og i realiteten helt op til i dag – af de fleste er blevet opfattet som ikke-finkultur. Alligevel virker det manglende nedefra-perspektiv noget

overraskende, når forfatterne selv netop fremhæver, at fabrikken er blevet opfattet på så mange forskellige måder, at der ikke er en historie men mange. Et andet kritikpunkt er, at der ikke rigtig gøres noget forsøg på at forholde sig til forbindelserne mellem de forskellige »historier« på et overordnet niveau, sådan som det dog sker inden for mere afgrænsede felter, f.eks. i kapitlerne om musikken og funktionalismen samt om arbejdets bevægelsesbilleder.

Forfatterne hævder (s. 95), at fabrikken ikke eksisterer uafhængigt af de begreber, der anvendes. Det må siges at være en postmodernistisk overdrivelse, fordi fabrikken som sådan eksisterer eller har eksisteret uafhængigt af, om vi i dag har opdaget den eller er i stand til at begrebsliggøre den. Noget andet er, om man i samtiden må have været i stand til at begrebsliggøre fabrikken for at kunne etablere den. Her kan der være megen mening i definatorisk at bestemme sig for, at det netop er karakteristisk for fabrikken, at den er begrebsliggjort og planlagt, og ikke en udtalt, ubevidst tradition eller sædvane. Men jeg er ikke sikker på, at distinktionen vil være så let at opretholde i praksis, fordi de fleste fabriksbyggere antagelig blot ureflektet har fulgt normen, skemaet eller paradigmet. Det være hermed antydning, at begrebshistorie måske ikke er tilstrækkelig som analyseredskab. Forfatterne når dog, efter den relativistiske indledning, frem til, at fabrikken har en historie og tilmed en fysisk historie, der omfatter bestemte teknikker, måder at organisere arbejdet på, maskiner, arkitektur m.v. (s. 99). Men de vælger at indkredse fabrikken som institution frem for at se på fabrikkens materielle historie. Spørgsmål som, hvornår det blev muligt at tale om en fabrik, er spændende og relevante, men den gennemførte diskursanalyse bliver for ofte hængende i begrebshistorie. Det er f.eks. ikke tilstrækkeligt, at oplyse at begrebet »fabrique« dukker op i 1500-tallets Frankrig og kunne betyde både håndværksbaseret industri, de store væverier, det at opføre en bygning og endelig også stof (tøj) (s. 70). Her mangler nogle overvejelser om magtstaten og om merkantilistisk erhvervspolitik.

Efter forfatternes opfattelse er fabrikkens primære funktion at kontrollere dels produktionsfaktorerne: maskiner, redskaber, bygninger og ansatte, dels den ledelsesmæssige og rumlige organisering af produktionen, dels forholdet til marked, politik og ideologi, og endelig logistikken, dvs. transporten af komponenter og energi. Efter at have præsenteret tre institutionstyper: hjemmeproduktion, håndværk og »værket«, som ifølge forfatterne i det mindste går tilbage til middelalderen, opstilles en fabrikestypologi, som skal indfange nogle former, der er blevet opfattet som dominerende og eksemplariske i forskellige perioder (s. 117). Det drejer sig om *værket* (den førmoderne storfabrik), hvor styreformen var paternalistisk og lokalsamfundet organiseret efter et standsprincip, og hvor den industrielle produktion suppleredes af jord- og skovbrug. Den moderne fabrik, *enhedsfabrikken*, var indrettet til masseproduktion af standardiserede varer, og hele produktionen var idealtypisk samlet et sted, som ved Fords berømte River Rouge-anlæg. Enhedsfabrikken var centralt styret med det mål at opnå størst mulige stordriftsfordele. Enhedsfabrikken opfattes desuden som en del af klassesamfundet, hvor arbejdskraften købes og skiftes ud ligesom de andre produktionsfaktorer, og hvor der bliver skelnet mellem arbejdstid og fritid, produktion og konsum. Endelig søger forfatterne at udsondre *netværksfabrikken*, der er opstået i de senere år. Her gælder en hurtigere og tættere kontrol både udadtil over for leverandører, partnere og marked, og indadtil over for det robotiserede og digitaliserede produktionsapparat, således at netværksfabrikken langt hurtigere end enhedsfabrikken kan tilpasse sig efterspørgslen. Forfatterne ser netværksfabrikken som knyttet til forbrugersamfundet.

Der er selvfølgelig tale om en stilisering, men der tages de nødvendige forbehold. Følger man forfatterens præmisser, synes jeg dog, det burde indgå i karakteristikken af de tre fabrikstyper, af hvem og i hvilke sammenhænge de er blevet beskrevet som dominerende. Man kan også overveje, om ikke tredelingen, der minder om skemaet førindustriel – industriel – efterindustriel, er for enkel og bl.a. – atter – underbetoner den tidlige engelske industrialisering.

Det fysiske miljø inddrages som sagt ikke – end ikke i et kapitel, som har overskriften »fabrikkens former«, ligesom litteraturen om industriel arkæologi – det gælder også den norske – stort set ikke anvendes i bogen. Det er betegnende, at det et sted hedder, at industriel arkæologi som begreb blev lanceret i 1960'erne (s. 643), når man i en almindelig lærebog kan slå op, at forskningsfeltet blev introduceret i England i begyndelsen af 1950'erne (Marilyn Palmer og Peter Neaverson: *Industrial Archaeology*, London 1998, s. 1).

At bogen burde have været strammere disponeret og redigeret, og at de anlagte perspektiver på nogle punkter er diskutabile, skal ikke skygges for, at den er spændende og rummer mange inspirerende enkeltanalyser.

Caspar Jørgensen

CLAUS BRYLD: Den socialdemokratiske idéarv. Politiske grundværdier i dansk arbejderbevægelse før velfærdsstaten. Roskilde Universitets Forlag 2004. 340 sider. 98 kr.

Socialdemokratiet har siden 1924 haft regeringsmagten i over 50 år – alene eller i samarbejde med andre partier. I sin regeringsbærende rolle har partiet optrådt som en hovedkraft bag velfærdsstatens udformning. Derfor virkede det ekstra traumatisk at blive kastet ud i langvarig opposition fra 1982 til 1993. I 2001 erfarede Socialdemokratiet for første gang siden Madsen-Mygdal (1926-1929), at der kunne dannes en borgerlig regering uden støtte fra midten. Denne vigende tilslutning har udløst en undertiden skarp ideologisk debat og politisk kursændring. Navnet blev ændret til Socialdemokraterne for at betone individualitet frem for fællesskab og enhed. Partiets klassiske ide om samfundsborgernes lighed – også økonomisk, i forhold til produktionsmidlerne – er erstattet af en række – ifølge Claus Bryld – socialteknisk prægede forslag, hvor et samlende perspektiv ofte erstattes af en populistisk taktik. Man taler fru Jensen efter munden. Det er dette politisk-ideologiske skift, der har inspireret Bryld – en af veteranerne i udforskningen af arbejderbevægelsens historie – til at udgive en bog om Socialdemokratiets idéarv. Han udtrykker håbet om, at en formidling af den historiske idéarv kan inspirere arbejderbevægelsen til et moderne, frisindede program med en international orientering og krav om et udvidet demokrati.

Bogen former sig som 12 artikler, de fleste udgivet gennem de sidste 20 år, men med en ny indledning og afslutning, der medtænker Mogens Lykketofts Socialdemokrati. I tid rækker bogen fra partiets barndom i 1800-tallet og frem til Anden Verdenskrig. Dette arvegods konfronteres til sidst med partiets nyorientering mod mere marked og mindre fællesskab.

Der leveres sikker indsigt i den danske arbejderbevægelses dannelse i 1800-tallet. Vi hører om Socialdemokratiets tilslutning til den internationale arbejderbevægelse i 1889, som giver sig udslag i kravet om ottetimers arbejdsdag og kampen mod militarisme. Med dette udgangspunkt føres vi videre frem mod 1920, hvor partiets arbejde for mere demokrati og social reformering sættes i